

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. – Ч.1. – Варшава; К., 2010. – 1037 с.; Ч.2. – Варшава; К., 2010. – 1983 с.

Наукова громадськість та широкий загал читачів отримали черговий, восьмий, том науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». За підсумками XII Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2010» компетентним журі було відзначено 7 книг, виданих за сприяння Галузевого державного архіву Служби безпеки України, серед яких і рецензоване видання.

Нагадаємо читачам, що попередні випуски цього вагомого і потрібного видавничого проекту виходили з 1998 р. Це надзвичайно потрібні тематичні документальні збірники. Так, у томах 1 і 3 зібрано оригінальні архівні документи про боротьбу польського підпілля у Західній Україні у 1939–1941 рр., томи 2, 4, 5, 6 висвітлюють драматичну долю поляків та українців у роки Другої світової війни та перші повоєнні роки, том 7 з'ясовує причини, перебіг та наслідки Голодомору в Україні у 1932–1933 рр.¹ До речі, ця книга, перекладена англійською мовою, була презентована в Торонто, Мюнхені, Парижі, Лондоні та Сідней членами авторського колективу Єжи Беднареком, Марцином Маєвським, Рафалом Леськевичем, Юрієм Шаповалом, Петром Кулаковським та Сергієм Кокінім.

Загалом спільною українсько-польською редакційною колегією підготовлено і вже видано на досить високому поліграфічному рівні 11 книг великого формату (деякі томи побачили світ у двох частинах), в яких зосереджено розсекречений матеріал з архівів органів державної безпеки обох країн про сталінські злочини. Усі збірники двомовні (ліва сторінка – українською, права – польською мовами).

Рецензований том, як і деякі попередні, також вийшов двома книгами. Його присвячено колишньому керівникові Інституту національної пам'яті Польщі – у квітні 2010 р. разом з іншими представниками політичної, військової та наукової еліти сусідньої країни Януш Куртика трагічно загинув в авіакатастрофі під Смоленськом. Книгу готували фахівці двох українських установ – Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України й однієї польської – Інституту національної пам'яті.

Не викликає заперечень структура видання. Цілком логічно, що укладачі розпочинають книгу з великої вступної аналітичної статті, далі йдуть документи і матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівів управлінь СБУ у Київській, Житомирській, Черкаській, Одеській областях, згруповані в п'ять розділів. Загалом упорядники зібрали, опрацювали й

¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.1: Польське підпілля 1939–1941. Львів – Коломия – Стрий – Золочів. – Варшава; К., 1998. – 812 с.; Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – Варшава; К., 2000. – 1007 с.; Т.3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. – Варшава; К., 2004. – Ч.1. – 791 с.; Ч.2. – 1447 с.; Т.4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Варшава; К., 2005 – Ч.1. – 875 с.; Ч.2. – 1512 с.; Т.5: Акція «Вісла» 1947. – Варшава; К., 2006. – 832 с.; Т.6: Операція «Сейм» 1944–1946. – Варшава; К., 2007. – 1353 с.; Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – Варшава; К., 2008. – 1205 с.

опублікували в рецензованому виданні 203 оригінальних архівних свідчення (у першій частині – 97, другій – 106 документів і матеріалів). У томі подано список скорочень, покажчики прізвищ та географічний. При публікації документів використано тематично-хронологічний порядок.

Вступна стаття важлива насамперед тому, що тут подано досить великий і цікавий історіографічний огляд наявної вітчизняної й зарубіжної літератури, з якого читачі можуть дізнатися про дискусію серед дослідників стосовно того, чи можна вважати терор НКВС проти поляків у СРСР під час польської операції геноцидом. У книзі наведено думки британських дослідників С.Себаг-Монтефіоре і М.Еллмана. Зокрема, останній (нині працює в Амстердамському університеті) вважає, що ці репресії цілком підпадають під ознаки геноциду згідно з Конвенцією ООН 1948 р., проте є три чинники, які не дозволяють повною мірою кваліфікувати їх як геноцид. Перш за все, наказ М.Єжова №00485 не стосувався всіх поляків, а лише так званих членів Польської організації військової (ПОВ). По-друге, як твердить М.Еллман, тільки 22% радянських поляків було піддано репресіям (148 тис. заарештованих, із них до 1 липня 1938 р. засуджено 140 тис.). По-третє, третина засуджених у ході польської операції не була етнічними поляками².

Колектив упорядників рецензованого тому, полемізуючи з М.Еллманом, зауважує, що міфічна ПОВ була витвором фантазії чекістів, а кваліфікувати злочин як геноцид згідно з критеріями Конвенції ООН можна й тоді, коли він стосується тільки частини етнічної групи. Виступаючи на презентації книги в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України відомий дослідник сталінського тоталітаризму професор С.Кульчицький слушно зауважив, що визнання сталінських злочинів геноцидом не має практичного значення, адже ані жертв, ані катів уже давно немає серед живих, тож не варто обмежуватися визначенням злочину як геноциду за параметрами Конвенції ООН 1948 р. Натомість слід повернутися до первинного варіанту конвенції, що одразу зніме напругу в дискусіях між українськими і російськими вченими про Голодомор. Ні сучасна російська держава, ні російський народ не можуть бути причетними до сталінського злочину.

Відразу зазначимо, обрана авторами проблематика видання надзвичайно актуальна і соціально важлива. В умовах державотворення все більшого значення набуває вивчення тих сторінок історії, які протягом тривалого часу з огляду на ідеологічні міркування залишалися поза увагою дослідників. Ця тема розкриває одну з важливих складових репресій тоталітарного режиму в СРСР проти великої національної групи – етнічних поляків, дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли й активно насаджувалися офіційною ідеологією як в історичній науці, так і в масовій свідомості. Висвітлення цієї сторінки злочинів радянського тоталітаризму дає можливість чіткіше окреслити масштаби репресій. Учені, завдяки книзі, отримали доступ до раніше засекречених документів радянської доби, і на їх основі проаналізували механізми діяльності каральної системи в УРСР, особливості репресування різних груп населення.

² Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових... – Т.8. – Ч.1. – С.42–44.

Особливе зацікавлення для науковців становить перший розділ – «Організація і перебіг репресивної операції» (хронологічно охоплює 1935–1937 рр.), у двох структурних підрозділах якого вміщено документи, що стосуються механізму ліквідації радянським репресивним апаратом так званого «польського шпигунства», депортацій поляків та німців із прикордонної смуги до Казахстану, а також дій у рамках репресивної операції. Серед них – документ, що її започаткував, тобто оперативний наказ М.Єжова №00485 від 11 серпня 1937 р., а також «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Керівник НКВС наказував провести з 20 серпня до 20 листопада операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «Польської організації військової». У цьому документі визначено категорії осіб, які підлягали арешту. Наступні 37 стосуються перебігу операції у серпні – грудні 1937 р.

Другий розділ першої частини – «Слідчі матеріали (1936–1937)» – містить документи справ, проваджених функціонерами радянських органів безпеки як проти уявних членів «ПОВ», так і справжніх співробітників польської спецслужби. Тут є ціла низка надзвичайно важливих, цікавих матеріалів слідства, зокрема справа кадрового розвідника Стефана Касперського (Альберта Рана) та ін.

У другій частині восьмого тому опубліковано 106 документів із фондів ГДА СБУ та управління Служби безпеки України у Житомирській області. Розпочинає цю частину третій розділ – «Організація та перебіг репресій (1938–1939)», який містить 77 документів. Це – статистичні відомості, рапорти, агентурні донесення щодо польської операції в 1938 р. та боротьби з так званим польським шпигунством у 1939 р. Перш за все привертає увагу документ №129 – донесення агента УДБ НКВС у Київській області про перебування у столиці республіки союзного наркома М.Єжова та проведений ним контроль щодо зловживань, скоєних під час слідств. Повідомлялося про «витік» інформації з органів безпеки та чутки про арешти посадових осіб із НКВС УРСР, які раніше виконували єжовський наказ №00485.

Четвертий розділ – це слідчі матеріали 1938 р., а п'ятий присвячено справам функціонерів НКВС, яких за директивою Л.Берії було визнано винними у застосуванні протизаконних методів, тобто катуваннях жертв. Важливо, що при публікації упорядники зберегли мову, стиль, лексику, орфографію оригіналів.

Ретельний аналіз уміщених у виданні документів і матеріалів значно розширює наявну джерельну базу історії тоталітаризму та дає можливість встановити причини, характер, перебіг і наслідки масових незаконних репресій у СРСР. На нашу думку, дослідники отримали цінний продукт для подальших студіювань сталінізму, а також раніше недоступну можливість уточнити невідомі сторінки історії українсько-польських і польсько-радянських стосунків міжвоєнної доби.

М.М.Кучерена (Луцьк)